

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

ДИПЛОМНА РОБОТА

МОНУМЕНТАЛЬНА АРХІТЕКТУРА МІСТ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Васькевич Тетяни Богданівни

студентки 4 курсу

групи ІСТб-1-22-40.д

Науковий керівник:

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України

Відейко Михайло Юрійович

Роботу захищено « ___ » _____ 2026 р.

Оцінка _____

Київ 2026

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Історіографія дослідження трипільської культури та проблеми інтерпретації її архітектури

1.2. Поняття «монументальна архітектура» в контексті археології та протоміських цивілізацій

1.3. Джерельна база дослідження: археологічні матеріали, плани поселень, реконструкції

РОЗДІЛ 2. МІСТОБУДІВНА СТРУКТУРА ТА АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

2.1. Планувальна організація великих трипільських поселень: кільцева забудова та просторові зони

2.2. Громадські та культові споруди як елементи монументального простору

2.3. Конструктивні особливості трипільських будівель: матеріали, техніки та масштаб

РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ В МІСТАХ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

3.1. Монументальна архітектура як відображення соціальної організації та структури громади

3.2. Символіка простору та сакральні функції архітектурних комплексів

3.3. Значення трипільської архітектурної спадщини для сучасних історико-археологічних концепцій

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Актуальність теми. Актуальність дослідження монументальної архітектури міст трипільської культури зумовлена зростанням наукового інтересу до проблем ранньої урбанізації, формування протоміських структур та соціально-просторової організації давніх землеробських суспільств Східної Європи. Трипільська культура, що існувала на теренах сучасної України в V–III тис. до н. е., представлена унікальними за масштабами поселеннями, які в сучасній археологічній науці розглядаються як протоміста, проте питання їхньої архітектурної організації та ступеня монументальності залишається дискусійним.

Незважаючи на значний обсяг археологічних досліджень трипільських поселень, проблема виокремлення та інтерпретації монументальної архітектури в межах їхньої забудови досі не має однозначного розв'язання. У наукових працях переважає опис планувальних особливостей та житлових споруд, тоді як громадські, культові та просторово-домінантні об'єкти вивчені фрагментарно й часто розглядаються без урахування їхнього соціокультурного значення.

Особливої актуальності тема набуває в контексті міждисциплінарних досліджень, що поєднують археологію, архітектурну історію, урбаністику та соціальну антропологію. Аналіз монументальної архітектури трипільських поселень дозволяє глибше зрозуміти процеси соціальної диференціації, колективної ідентичності та сакралізації простору в ранніх землеробських громадах, а також уточнити місце трипільської культури в загальноєвропейських моделях розвитку ранніх міських утворень.

Крім того, актуальність дослідження визначається сучасними процесами переосмислення культурної спадщини України та необхідністю науково обґрунтованого представлення трипільської культури як важливого етапу розвитку світової цивілізації. Вивчення монументальної архітектури трипільських міст сприяє формуванню цілісного уявлення про архітектурні

традиції давнього населення українських земель та розширює теоретичні підходи до дослідження ранніх форм урбанізму.

Історіографія. Історіографія вивчення трипільської культури бере свій початок наприкінці XIX – на початку XX ст. і тісно пов'язана з діяльністю Вікентія Хвойки, який у процесі археологічних розкопок на території Києва та Середнього Подніпров'я вперше виокремив трипільську культуру як самостійне археологічне явище. У його працях основна увага приділялася матеріальній культурі та типології знахідок, однак уже на цьому етапі було зафіксовано залишки наземних глинобитних споруд, що заклало підґрунтя для подальших досліджень архітектури трипільських поселень.

У міжвоєнний період та в першій половині XX ст. дослідження трипільської культури розвивалися в межах радянської археологічної школи. Праці Т. Пассек, П. Третьякова та їхніх сучасників були спрямовані передусім на хронологічну систематизацію та культурну атрибуцію пам'яток. Архітектурні об'єкти розглядалися здебільшого як житлові споруди стандартного типу, а питання існування громадських або монументальних будівель залишалося поза фокусом досліджень.

Якісно новий етап у вивченні архітектури трипільських поселень розпочався в другій половині XX ст., коли завдяки масштабним розкопкам було відкрито великі поселення-гіганти Правобережної України. У працях В. Дяченка, М. Відейка, Є. Круца та інших дослідників було докладно проаналізовано планувальну структуру трипільських протоміст, зокрема кільцеву забудову, зонування простору та наявність центральних площ. Саме на цьому етапі в науковий обіг увійшло поняття «протомісто», що актуалізувало дискусію щодо рівня урбаністичного розвитку трипільського суспільства.

На межі XX – XXI ст. історіографія проблеми зазнала суттєвого розширення завдяки застосуванню міждисциплінарних підходів. Археологічні дані почали аналізуватися з позицій соціальної антропології, архітектурної історії та просторового аналізу. Дослідники звернули увагу на можливу наявність

громадських і культових споруд, що відрізнялися від житлової забудови розмірами, плануванням та функціональним призначенням. Водночас питання монументальності таких об'єктів залишається дискусійним, оскільки відсутні однозначні археологічні маркери, які дозволяли б чітко розмежувати житлову та публічну архітектуру.

Сучасні дослідження дедалі частіше зосереджуються на інтерпретації архітектури трипільських поселень як відображення соціальної структури та світоглядних уявлень населення. Окремі науковці розглядають архітектурні комплекси як елементи сакралізованого простору, що виконували ритуальні та комунікативні функції. Проте в українській історіографії проблема монументальної архітектури міст трипільської культури й надалі залишається недостатньо систематизованою, що зумовлює потребу в комплексному дослідженні цієї теми.

Джерельна база

Об'єктом дослідження є архітектурна та містобудівна спадщина поселень трипільської культури V–III тис. до н. е. на території сучасної України, представлена системою планувальної організації, забудови та просторових комплексів великих протоміських утворень.

Предметом дослідження є монументальна архітектура міст (протоміст) трипільської культури, зокрема її планувальні, конструктивні та функціональні особливості, а також роль громадських і культових споруд у формуванні просторової організації та соціокультурного середовища трипільських поселень.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період існування трипільської культури від V до III тис. до н. е., у межах якого формувалися та функціонували великі поселення протоміського типу з розвиненою архітектурною та просторовою організацією.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної України, зокрема регіони Середнього Подніпров'я, Побужжя та Подністров'я, де зафіксовані найбільші поселення трипільської культури протоміського типу з виразними рисами складної планувальної та архітектурної організації.

Метою дипломної роботи є комплексний аналіз монументальної архітектури міст (протоміст) трипільської культури з метою виявлення її планувальних, конструктивних і функціональних особливостей, а також з'ясування ролі архітектурних комплексів у формуванні просторової організації та соціокультурної структури трипільського суспільства.

Завдання дослідження

Для досягнення поставленої мети в роботі передбачається розв'язання таких завдань:

- Проаналізувати стан наукової розробки проблеми монументальної архітектури трипільської культури в українській та зарубіжній історіографії.
- Охарактеризувати джерельну базу дослідження та визначити її інформативні можливості для вивчення архітектури трипільських поселень.
- Визначити основні типи та планувальні особливості великих поселень (протоміст) трипільської культури.
- Дослідити конструктивні та просторові характеристики будівель, що можуть бути інтерпретовані як об'єкти монументальної архітектури.
- Проаналізувати функціональне призначення громадських і культових споруд у структурі трипільських поселень.
- З'ясувати соціокультурне значення монументальної архітектури в контексті розвитку трипільського суспільства.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів пізнання, застосування яких зумовлене специфікою джерельної бази та предметом дослідження. Провідним є принцип

історизму, що передбачає розгляд архітектурних явищ трипільської культури в їхньому розвитку та взаємозв'язку з соціально-економічними й світоглядними процесами відповідної доби.

У роботі використано історико-порівняльний метод для зіставлення архітектурних рішень трипільських поселень між собою та з іншими ранніми землеробськими культурами Європи. Історико-типологічний метод застосовано для класифікації типів поселень і будівель, а також для виокремлення ознак монументальності в архітектурі трипільської культури.

Важливе місце посідає структурно-функціональний підхід, що дозволяє аналізувати архітектурні об'єкти як елементи цілісної просторової системи поселення та визначати їхню роль у соціальній організації громади. Для опрацювання археологічних матеріалів використано методи планіграфічного та просторового аналізу, а також елементи реконструктивного методу, спрямованого на відтворення первісного вигляду та функціонального призначення архітектурних комплексів.

Окрім того, у дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід із залученням методів археології, історії архітектури, урбаністики та соціальної антропології, що сприяє комплексному осмисленню проблеми монументальної архітектури міст трипільської культури.

1 РОЗДІЛ

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Трипільська культура є однією з найяскравіших археологічних культур доби неоліту Східної Європи, що існувала у VI–III тис. до н. е. на території сучасної України, Молдови та Румунії. Її відкриття наприкінці XIX ст. стало важливою подією для європейської археології, оскільки виявлені пам'ятки засвідчили існування високорозвинених землеробських спільнот із складною

соціальною організацією, розвиненим ремеслом та унікальними архітектурними традиціями.

Першовідкривачем Трипільської культури вважається археолог Вікентій Хвойка, який у 1890-х роках здійснив розкопки поблизу села Трипілья на Київщині. Саме результати його досліджень дали підстави виокремити нову археологічну культуру, що отримала назву від місця перших знахідок. У своїх працях Хвойка наголошував на високому рівні розвитку землеробства, керамічного виробництва та осілого способу життя трипільців. Значну увагу дослідник приділяв також житловим спорудам, звертаючи увагу на їхні великі розміри, складну конструкцію та планування.

На початку ХХ ст. дослідження трипільських пам'яток продовжили М. Біляшівський, С. Магура, Т. Пассек, П. Курінний та інші вчені. У цей період формується типологія кераміки, здійснюються перші спроби періодизації культури та систематизації архітектурних залишків. Особливу роль у розвитку трипільознавства відіграла Тетяна Пассек, яка створила класичну схему періодизації Трипільської культури, що й досі залишається базовою для більшості досліджень. Вона виділила ранній, середній та пізній етапи розвитку культури, простеживши еволюцію поселень, житлових споруд та матеріальної культури.

У другій половині ХХ ст. археологічні дослідження набувають системного характеру. Значний внесок у вивчення Трипільської культури зробили В. Даниленко, В. Маркевич, В. Збеневич, М. Шмаглій, В. Круц, О. Цвек, Н. Бурдо та інші. Саме в цей період увага дослідників поступово зміщується від окремих знахідок до комплексного аналізу поселень, господарської структури та соціальної організації трипільських спільнот.

Особливо важливим етапом стало відкриття так званих «протоміст» — великих поселень-гігантів, площа яких сягала кількох сотень гектарів. Найвідомішими серед них є Тальянки, Майданецьке, Доброводи, Небелівка. Їх дослідження суттєво змінило уявлення про рівень соціального розвитку трипільського населення. Виявлення складної системи забудови, кільцевого планування, громадських споруд та спеціалізованих зон дало підстави говорити про існування ранніх урбанізаційних процесів у середовищі трипільських племен.

У сучасній археології Трипільська культура розглядається не лише як локальне явище, а як важливий елемент загальноєвропейських процесів доби енеоліту. Новітні дослідження із застосуванням геофізичних методів, аерофотозйомки, GIS-технологій та радіовуглецевого аналізу дозволили значно уточнити планування поселень, реконструювати архітектурні комплекси та визначити особливості функціонування громадських споруд.

Серед сучасних українських дослідників значний внесок у вивчення монументальної архітектури Трипільської культури зробили М. Відейко, Н. Бурдо, О. Дяченко, Ю. Рижов, а також міжнародні дослідницькі групи, які працювали на пам'ятках Небелівка та Майданецьке. Їхні праці сприяли переосмисленню характеру трипільських поселень та ролі громадських споруд у соціальному й ритуальному житті населення.

Монументальна архітектура є важливим показником рівня суспільного розвитку, соціальної організації та світоглядних уявлень давніх спільнот. У контексті Трипільської культури це поняття охоплює великі громадські споруди, культові комплекси, укріплення, а також масштабні поселення зі складною системою планування.

На відміну від традиційного розуміння монументальної архітектури як кам'яного будівництва античних цивілізацій, трипільська монументальність проявлялася передусім у масштабі споруд, складності їх конструкції та організації простору. Основним будівельним матеріалом були дерево та глина, що значно ускладнює процес археологічної реконструкції. Проте залишки обпаленої глиняної обмазки, сліди дерев'яних каркасів, глинобитні платформи та планувальні структури дають змогу відтворити основні особливості трипільської архітектури.

Однією з характерних рис трипільських поселень є кільцеве або овальне планування. Житлові споруди розташовувалися концентричними колами навколо центрального відкритого простору, який, імовірно, виконував громадські або ритуальні функції. Подібна структура свідчить про високий рівень організації громади та існування певної системи соціальної взаємодії.

Особливе місце у структурі поселень займали великі громадські споруди, які дослідники нерідко трактують як храми, святилища або будинки зборів. Найвідомішим прикладом є споруда з Небелівки, площа якої становила близько 1200 м². Вона мала складну внутрішню структуру, декілька приміщень, вівтарі та ритуальні елементи, що дозволяє розглядати її як культово-адміністративний центр поселення.

Монументальність трипільської архітектури виявляється також у масштабах поселень-гігантів. Деякі з них займали площу понад 250–300 га та налічували тисячі споруд. Такі розміри свідчать про значну концентрацію населення та складну систему управління простором. У сучасній науці тривають дискусії

щодо характеру цих поселень: одні дослідники вважають їх ранніми формами міст, інші — сезонними центрами зібрання населення.

Архітектура трипільців мала не лише практичне, а й символічне значення. Просторова організація поселень могла відображати космологічні уявлення, соціальну структуру громади та ритуальні практики. Орієнтація споруд, наявність сакральних зон, використання символічного орнаменту в оформленні інтер'єрів свідчать про тісний зв'язок архітектури зі світоглядом трипільського населення.

1.1. Історіографія дослідження трипільської культури та проблеми інтерпретації її архітектури

Історія дослідження Трипільської культури охоплює понад століття та відображає еволюцію археологічної науки, зміну методологічних підходів і трансформацію уявлень про характер трипільського суспільства. Особливе місце в цій історії займає проблема інтерпретації архітектури трипільців, адже саме архітектурні комплекси є одним із ключових джерел для реконструкції соціальної організації, господарства та духовної культури населення енеолітичної доби.

Початок наукового вивчення Трипільської культури пов'язаний із діяльністю археолога Вікентія Хвойки, який у 1890-х роках проводив розкопки поблизу села Трипілля на Київщині. У результаті досліджень було виявлено залишки поселень, кераміку з характерним орнаментом, глинобитні конструкції та численні предмети побуту. Доповідь Хвойки на XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 року фактично започаткувала наукове визнання нової археологічної культури.

На ранньому етапі досліджень основна увага приділялася опису знахідок, типології кераміки та визначенню хронологічних меж культури. Архітектурні залишки розглядалися переважно як допоміжний матеріал для характеристики

побуту населення. Однак уже тоді дослідники звертали увагу на значні розміри жител, складність їх конструкції та наявність залишків двоповерхових споруд.¹

У першій половині ХХ ст. важливий внесок у розвиток трипільознавства зробили Т. Пассек, М. Біляшівський, П. Курінний, С. Магура та інші науковці. Особливе значення мали праці Тетяни Пассек, яка розробила періодизацію Трипільської культури та систематизувала основні типи поселень і житлових споруд. Саме її дослідження стали основою для подальших реконструкцій архітектури трипільців.

У цей період формується уявлення про Трипільську культуру як про високорозвинену землеробську цивілізацію з осілим способом життя та складною системою поселень. Архітектура починає розглядатися не лише як господарський елемент, а як важливий показник соціального розвитку.

У повоєнний період археологічні дослідження трипільських пам'яток значно активізувалися. Розкопки охопили великі території Правобережної України, Подністров'я та Побужжя. Значний внесок у вивчення поселень і архітектури зробили В. Даниленко, В. Маркевич, В. Збеневич, В. Круц, М. Шмаглій, О. Цвек та інші дослідники.

Саме у другій половині ХХ ст. було встановлено, що трипільські поселення мали складну структуру та чітке планування. Археологи виявили концентричне розташування будівель, наявність відкритих центральних площ, господарських зон і громадських споруд. Це сприяло формуванню нових підходів до інтерпретації трипільської архітектури.

¹ Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя. - Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. - С. 222-224

Важливим досягненням стало відкриття поселень-гігантів — Тальянок, Майданецького, Доброводів, Небелівки. Їхні масштаби виявилися безпрецедентними для енеолітичної Європи. Деякі поселення займали площу понад 250–300 гектарів та містили тисячі будівель. Подібні відкриття суттєво змінили уявлення про рівень розвитку трипільського суспільства та поставили питання про можливість існування ранніх форм урбанізації.

У цей період архітектурні дослідження починають виходити за межі описового підходу. Археологи дедалі більше уваги приділяють реконструкції конструкцій споруд, технології будівництва, функціональному призначенню приміщень та соціальному значенню просторової організації поселень.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. дослідження Трипільської культури набули міждисциплінарного характеру. У сучасній археології активно застосовуються геофізичні методи, аерофотозйомка, GIS-технології, радіовуглецевий аналіз та комп'ютерне моделювання. Це дозволило значно розширити можливості вивчення трипільських поселень без масштабного руйнування культурного шару.

Одним із найважливіших напрямів стало дослідження монументальної архітектури та громадських споруд. Значний резонанс викликали розкопки великої споруди в Небелівці, яку частина дослідників інтерпретує як храмовий комплекс або громадський центр. Її площа, складне внутрішнє планування та наявність ритуальних елементів стали підставою для переосмислення характеру трипільського суспільства.

Серед сучасних дослідників особливий внесок у вивчення трипільської архітектури зробили М. Відейко, Н. Бурдо, О. Дяченко, Ю. Рижов та міжнародні археологічні експедиції. Їхні праці акцентують увагу на проблемах соціальної організації, урбанізації та символічного значення архітектурного простору.

Попри значний обсяг археологічного матеріалу, інтерпретація трипільської архітектури залишається дискусійною. Однією з головних проблем є специфіка збереження пам'яток. Більшість споруд трипільців будувалися з дерева та глини, тому до нашого часу дійшли лише фрагменти глинобитної обмазки, сліди дерев'яних конструкцій і залишки печей. Це значно ускладнює реконструкцію первісного вигляду споруд.²

Окремою проблемою є визначення функціонального призначення великих споруд. Частина дослідників вважає їх житловими будинками для великих родин або громад, інші трактують як культові чи адміністративні центри. Відсутність писемних джерел унеможливорює однозначне тлумачення цих об'єктів.

Дискусійним залишається й питання про характер трипільських поселень-гігантів. Частина науковців розглядає їх як протоміста — ранні урбаністичні центри з високим рівнем соціальної організації. Інші дослідники вважають їх тимчасовими або сезонними центрами зібрання населення, які не мали постійного міського характеру.

Важливою проблемою є також інтерпретація ритуального спалення будівель, характерного для трипільської культури. Одні археологи пов'язують це явище з релігійними обрядами очищення та оновлення, інші — з практичними причинами або соціальними кризами. Відсутність єдиної точки зору свідчить про складність реконструкції духовного життя трипільців.

Суттєві труднощі виникають і при визначенні соціальної структури трипільського суспільства. Архітектурні комплекси свідчать про високий рівень організації простору, однак археологічні дані не дають однозначних доказів існування чіткої соціальної ієрархії чи централізованої влади.

² 2 Черняков І.Т. (ред.) Трипільська цивілізація у спадщині України. Київ.: Вид.-во «Просвіта», 135-143.

Історіографічний аналіз дослідження Трипільської культури дозволяє простежити еволюцію наукових уявлень про її архітектуру та суспільний розвиток. Якщо ранні дослідження мали переважно описовий характер, то сучасна археологія прагне до комплексного аналізу просторової організації поселень, функціонального призначення споруд та символічного значення архітектури.

Зміна методологічних підходів сприяла переосмисленню ролі трипільської архітектури в контексті європейської праісторії. Сьогодні вона розглядається не лише як елемент матеріальної культури, а як важливий індикатор соціальних процесів, релігійних уявлень і формування ранніх урбаністичних структур.

Однією з центральних проблем сучасного трипільознавства є питання про характер і функції архітектурних комплексів Трипільської культури. У науковій літературі існує декілька основних концепцій, що по-різному трактують значення трипільських поселень та їх монументальної забудови.

Тривалий час у радянській археології переважав господарсько-побутовий підхід, відповідно до якого трипільська архітектура розглядалася насамперед як результат розвитку землеробського способу життя. Основна увага приділялася конструкції жител, техніці будівництва, організації внутрішнього простору та побутовим функціям споруд. Великі поселення трактувалися як значні сільськогосподарські центри з високою щільністю населення.

Однак із другої половини ХХ ст. поступово формується інший напрям досліджень, у межах якого архітектура починає розглядатися як відображення соціальної структури суспільства. Дослідники звернули увагу на складне планування поселень, наявність центральних площ, спеціалізованих споруд та ознаки колективної організації будівництва. Це сприяло появі концепції «протоміст», згідно з якою великі трипільські поселення були ранніми формами урбаністичних центрів.

Прихильники цієї концепції наголошують, що поселення-гіганти мали ознаки, характерні для ранніх міських структур: значну площу, складну систему планування, концентрацію населення, функціональне зонування та наявність громадських споруд. Особливе значення при цьому надається кільцевому принципу забудови, який свідчить про існування певної системи організації простору та соціального контролю.³

Водночас критики теорії протоміст вказують на відсутність низки ключових ознак міської цивілізації. Зокрема, археологічні матеріали не підтверджують існування чіткої соціальної стратифікації, адміністративного апарату чи спеціалізованого ремісничого виробництва в масштабах, характерних для ранніх міст Месопотамії або Єгипту. На думку окремих дослідників, поселення-гіганти могли бути сезонними ритуальними або економічними центрами, де населення збиралося лише у певні періоди року.

Складність інтерпретації пов'язана також із проблемою функціонального призначення великих споруд. Археологи по-різному трактують так звані «мегаструктури», виявлені на території великих поселень. Частина науковців розглядає їх як культові об'єкти або храми, інші — як будинки громадських зібрань, адміністративні центри чи багатофункціональні споруди.

Особливі дискусії викликає інтерпретація храмового комплексу в Небелівці. Його архітектурні особливості — значна площа, наявність вівтарів, спеціальних платформ та декоративних елементів — дають підстави вважати споруду важливим сакральним центром. Проте відсутність писемних джерел та обмеженість археологічних даних не дозволяють остаточно визначити її функції.

³ Lazarovici G., Magda Lazarovici The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia // Recent researche in the prehistory of the Balkans. - Thessaloniki. - 2003. - P. 369-486; fig. 63-66, 94,96

Суттєвою проблемою у вивченні трипільської архітектури є реконструкція первісного вигляду споруд. Через специфіку будівельних матеріалів — дерева, глини та соломи — архітектурні об'єкти збереглися лише частково. Більшість інформації археологи отримують із аналізу обпаленої глиняної обмазки, слідів каркасних конструкцій та залишків печей.

Реконструкція трипільських будівель базується на поєднанні археологічних даних, етнографічних аналогій та експериментальної археології. Значну роль у цьому відіграють експериментальні моделі жител, створені на основі результатів розкопок. Такі реконструкції дозволяють перевірити технології будівництва, оцінити міцність конструкцій і визначити можливі функції окремих елементів споруди.

Разом із тим реконструкції залишаються значною мірою гіпотетичними. Дискусійними є питання щодо висоти будівель, наявності другого поверху, способів перекриття дахів та організації внутрішнього простору. Частина дослідників вважає, що трипільці будували двоповерхові житла, тоді як інші ставлять під сумнів можливість існування таких складних конструкцій у тогочасних умовах.

Окрему проблему становить інтерпретація внутрішнього простору будинків. Археологічні дані свідчать про наявність печей, платформ, господарських зон та місць для зберігання продуктів, однак точне функціональне зонування приміщень часто залишається невизначеним. Особливо складно реконструювати символічне значення окремих елементів інтер'єру.

У сучасних дослідженнях значна увага приділяється сакральному аспекту трипільської архітектури. Багато археологів вважають, що просторове планування поселень мало не лише практичне, а й символічне значення. Кільцева структура забудови могла відображати космологічні уявлення трипільців, а центральні площі — виконувати роль сакрального простору.

Особливий інтерес викликає практика ритуального спалення будівель. На багатьох трипільських поселеннях виявлено сліди навмисного випалювання жител, що стало однією з характерних ознак культури. У науковій літературі існують різні пояснення цього явища.

Одні дослідники пов'язують спалення з ритуалами оновлення та циклічності життя. Будинки у такому випадку розглядаються як сакральний об'єкт, що мав пройти символічне «очищення» через вогонь. Інші вважають, що спалення могло бути частиною поховального або меморіального обряду. Існують також гіпотези про практичні причини — знищення старих споруд після завершення їх експлуатації або наслідки воєнних конфліктів.⁴

Проблема ритуального спалення безпосередньо пов'язана з питанням світоглядних уявлень трипільців. Архітектура в цьому контексті виступає не лише матеріальним середовищем існування людини, а й важливим елементом релігійної та символічної системи суспільства.

На сучасному етапі дослідження трипільської архітектури дедалі більше орієнтуються на міждисциплінарний підхід. Археологи активно співпрацюють із фахівцями у галузі геофізики, антропології, історичної географії, архітектури та комп'ютерного моделювання.

Використання магнітної зйомки дозволило створити детальні плани великих поселень без проведення суцільних розкопок. GIS-технології допомагають аналізувати структуру поселень, щільність забудови та просторові взаємозв'язки між різними зонами. Завдяки 3D-моделюванню стало

⁴ 4 Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. «Археологія», 1993, № 3.

можливим візуалізувати окремі споруди та реконструювати зовнішній вигляд трипільських поселень.

Сучасні дослідники дедалі частіше розглядають архітектуру як складний соціокультурний феномен. Вона трактується не лише як результат господарської діяльності, а як важливий засіб формування колективної ідентичності, соціальної взаємодії та релігійних практик.

У цьому контексті монументальна архітектура Трипільської культури постає важливим джерелом для вивчення процесів ранньої соціальної організації та розвитку складних землеробських суспільств Європи. Попри значні успіхи археології, багато аспектів трипільської архітектури залишаються дискусійними, що зумовлює необхідність подальших комплексних досліджень.

1.2. Поняття «монументальна архітектура» в контексті археології та протоміських цивілізацій

Поняття монументальної архітектури є одним із ключових у дослідженні давніх суспільств, оскільки саме архітектурні комплекси великого масштабу відображають рівень соціальної організації, технологічного розвитку та світоглядних уявлень населення. У сучасній археології монументальна архітектура розглядається не лише як сукупність великих споруд, а як складний соціокультурний феномен, пов'язаний із процесами формування влади, релігійних систем, колективної ідентичності та ранньої урбанізації.

Поняття монументальної архітектури в археологічній науці

Термін «монументальна архітектура» походить від латинського слова *monumentum* — пам'ятник, споруда, що зберігає пам'ять про певну подію або явище. У широкому значенні монументальною називають архітектуру, яка

вирізняється значними розмірами, складністю конструкції, суспільною або сакральною функцією та потребує колективних зусиль для її створення.

В археології це поняття застосовується до споруд, які суттєво перевищують звичайні житлові об'єкти за масштабом, конструктивною складністю або символічним значенням. До монументальної архітектури зазвичай відносять храми, палаци, громадські будівлі, укріплення, мегалітичні комплекси, культові центри та інші споруди, що виконували суспільно значущі функції.

Однією з основних ознак монументальної архітектури є її публічний характер. На відміну від звичайного житла, такі споруди призначалися для колективного використання та були пов'язані з громадськими, релігійними або адміністративними функціями. Вони виступали матеріальним утіленням соціальної організації суспільства та часто слугували символом влади, єдності громади чи сакрального порядку.

У сучасній науці монументальність визначається не лише фізичними параметрами споруди, а й її соціальним значенням. Навіть будівлі, створені з нетривких матеріалів — дерева, глини чи сирцевої цегли, — можуть вважатися монументальними, якщо їх спорудження вимагало значної мобілізації ресурсів і колективної праці.

У дослідженнях давніх цивілізацій монументальна архітектура розглядається як один із головних індикаторів ускладнення суспільної структури. Поява великих громадських споруд свідчить про здатність суспільства організовувати значні трудові ресурси, координувати будівельні процеси та підтримувати складні форми соціальної взаємодії.

Археологи вважають, що монументальне будівництво безпосередньо пов'язане з процесами соціальної диференціації та формуванням колективної ідентичності. Спорудження храмів, громадських центрів або укріплень

вимагало централізованої організації праці, наявності спеціалізованих знань і певної системи управління.

У багатьох ранніх цивілізаціях монументальна архітектура виконувала функцію демонстрації влади. Великі споруди символізували могутність правителів, релігійних еліт або громади в цілому. Водночас вони ставали центрами суспільного життя, де відбувалися ритуали, зібрання та господарська діяльність.

Значну роль монументальна архітектура відігравала і в сакральній сфері. У первісних та ранньоземлеробських суспільствах архітектурний простір нерідко мав ритуальне значення та відображав космологічні уявлення населення. Просторове планування поселень, орієнтація споруд та декоративне оформлення могли бути пов'язані з культовими практиками та міфологічними моделями світу.

Особливого значення проблема монументальної архітектури набуває у контексті дослідження протоміських цивілізацій. Поняття «протомісто» використовується для характеристики великих поселень перехідного типу, які ще не були повноцінними містами у класичному розумінні, але вже мали окремі ознаки урбаністичних центрів.

До основних характеристик протоміських центрів відносять значну площу поселення, високу концентрацію населення, складну систему планування, наявність громадських або культових споруд, функціональне зонування території, розвинену систему соціальної взаємодії.⁵

Монументальна архітектура у таких суспільствах виступає одним із ключових критеріїв урбанізації. Саме громадські споруди та великі архітектурні

⁵ Трипільські протоміста і світова цивілізація. «Дзеркало тижня» №29, 02 серпня 2003

комплекси свідчать про перехід від локальних родових структур до складніших форм соціальної організації.

Яскравими прикладами ранньої монументальної архітектури є храми Месопотамії, мегалітичні комплекси Західної Європи, культові споруди Анатолії та ранньоєгипетські ритуальні центри. У всіх цих випадках монументальні споруди були осередками колективного життя та відігравали важливу роль у формуванні суспільної інтеграції.

У сучасній археології дедалі більше уваги приділяється вивченню монументальності не лише як архітектурного, а і як соціального явища. Дослідники наголошують, що сама організація масштабного будівництва могла бути механізмом консолідації громади та формування колективної ідентичності.

У контексті Трипільської культури поняття монументальної архітектури має певну специфіку. На відміну від кам'яної архітектури Стародавнього Сходу чи Середземномор'я, трипільські споруди зводилися переважно з дерева та глини. Через це вони не збереглися у первісному вигляді, а археологи досліджують лише залишки обпаленої обмазки, каркасних конструкцій і глинобитних платформ.

Попри використання нетривких матеріалів, архітектурні комплекси трипільців мають ознаки монументальності. Передусім це проявляється у масштабах поселень та окремих споруд. Деякі поселення-гіганти займали площу понад 250 гектарів і містили тисячі будівель, організованих у складну систему концентричних кіл.

Особливу увагу дослідників привертають громадські споруди великих розмірів, які інтерпретуються як культові або адміністративні центри. Такі

об'єкти свідчать про високий рівень організації будівництва та існування колективних форм соціальної взаємодії.

Монументальність трипільської архітектури виявляється також у символічному аспекті. Просторове планування поселень, наявність центральних площ і ритуальних зон можуть свідчити про складну систему світоглядних уявлень. Архітектура виступала не лише матеріальним середовищем існування, а й важливим елементом сакрального простору громади.

У сучасній археології існують різні підходи до визначення монументальної архітектури. Традиційно основними критеріями вважалися великі розміри споруд та використання довговічних матеріалів. Проте сучасні дослідники дедалі частіше наголошують на соціальному аспекті монументальності.

Відповідно до сучасних концепцій, монументальною може вважатися будь-яка споруда, будівництво якої потребувало значних трудових ресурсів, колективної організації праці, спеціалізованих будівельних навичок, соціальної координації, символічної або суспільної значущості.

Такий підхід особливо важливий для дослідження Трипільської культури, де архітектурні об'єкти не відзначалися довговічністю, але вимагали високого рівня організації громади.

У сучасних дослідженнях монументальна архітектура також розглядається через концепцію «соціального простору». Архітектурне середовище аналізується як механізм формування соціальних відносин, колективної пам'яті та ритуальної практики. У цьому контексті монументальні споруди виступають не лише матеріальними об'єктами, а активними елементами суспільного життя.

Тому фактично, поняття монументальної архітектури в археології охоплює не лише великі споруди, а складний комплекс соціальних, символічних і культурних явищ. Монументальне будівництво є важливим показником рівня розвитку суспільства, його здатності до організації колективної праці та формування складних соціальних структур.

У протоміських цивілізаціях монументальна архітектура відігравала ключову роль у процесах урбанізації, соціальної інтеграції та сакралізації простору. У випадку Трипільської культури вона проявляється через масштабність поселень, складність планування та наявність громадських споруд, що дозволяє розглядати трипільське суспільство як один із найрозвиненіших осередків енеолітичної Європи.

1.3. Джерельна база дослідження: археологічні матеріали, плани поселень, реконструкції

Джерельна база дослідження монументальної архітектури Трипільської культури є комплексною та включає археологічні матеріали, результати польових досліджень, плани поселень, геофізичні дані, архітектурні реконструкції та порівняльно-етнографічні матеріали. Оскільки трипільські споруди будувалися переважно з дерева, глини та соломи, до нашого часу вони збереглися лише частково, що зумовлює необхідність використання широкого спектра методів для їх реконструкції та інтерпретації.

Основу джерельної бази становлять археологічні матеріали, отримані під час розкопок трипільських поселень. Саме вони дозволяють реконструювати конструкцію споруд, принципи забудови та особливості організації простору. Найважливішими археологічними джерелами є залишки глинобитних платформ, обпаленої глиняної обмазки, сліди дерев'яних каркасів, печі, вогнища, господарські ями та інші конструктивні елементи житлових і громадських споруд. Особливу цінність мають так звані «площадки» —

скупчення обпаленої глини, які утворилися внаслідок руйнування або навмисного спалення будівель. Їх аналіз дає змогу встановити розміри споруд, тип конструкцій, особливості внутрішнього планування та характер використання приміщень.

Важливим джерелом інформації є залишки печей, платформ та вівтарів, що дозволяють реконструювати функціональне зонування внутрішнього простору. Наявність господарських і сакральних зон у межах житла свідчить про складну організацію побуту та духовного життя трипільського населення. Археологічні матеріали також дозволяють простежити еволюцію архітектури на різних етапах розвитку Трипільської культури, зокрема збільшення площі споруд, ускладнення конструкцій та появу великих громадських будівель у середньому та пізньому періодах.

Надзвичайно важливе значення для дослідження монументальної архітектури мають плани трипільських поселень. Саме вони дають можливість вивчати просторову організацію поселень та реконструювати соціальну структуру громади. Особливу роль відіграють великі поселення-гіганти, серед яких Тальянки, Майданецьке, Доброводи та Небелівка. Їх ⁶площа сягала кількох сотень гектарів, а кількість споруд могла становити декілька тисяч. Подібні масштаби свідчать про високий рівень організації трипільського суспільства та складну систему соціальної взаємодії.

Плани поселень демонструють характерну для Трипільської культури систему концентричного або кільцевого планування. Житлові та громадські споруди розташовувалися кількома колами навколо центрального відкритого простору. Така структура могла мати не лише господарське, а й соціальне чи сакральне значення. Аналіз планів поселень дозволяє визначити щільність забудови,

⁶ 4.Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень, — К.: Академперіодика, 2002. — 140 с.

функціональне зонування території, місця розташування громадських споруд і характер взаємозв'язків між окремими зонами поселення.

Особливу увагу дослідників привертають великі громадські споруди — так звані мегаструктури. Їх наявність свідчить про існування колективних форм діяльності та певного рівня соціальної організації. Одним із найвідоміших прикладів є велика споруда в Небелівці, яку частина дослідників інтерпретує як храмовий або громадський центр. Її складне планування, значні розміри та наявність ритуальних елементів дозволяють розглядати цю споруду як важливий осередок суспільного життя поселення.⁷

На сучасному етапі важливе місце у джерельній базі займають результати геофізичних досліджень. Використання магнітної зйомки, аерофотозйомки та дистанційного зондування значно розширило можливості вивчення трипільських поселень без проведення масштабних розкопок. Геомагнітна розвідка дозволяє виявляти залишки споруд, печей, ровів та господарських об'єктів, визначати межі поселень і створювати детальні карти забудови. Саме завдяки таким методам вдалося встановити реальні масштаби поселень-гігантів та реконструювати їхню просторову структуру.

Важливим джерелом інформації є GIS-технології та комп'ютерне моделювання. Геоінформаційні системи дозволяють аналізувати щільність забудови, особливості планування та просторові зв'язки між окремими архітектурними об'єктами. За допомогою 3D-реконструкцій дослідники можуть відтворювати зовнішній вигляд споруд, аналізувати конструктивні особливості будівель та моделювати процеси функціонування поселень.

⁷ 16. Козловська В. Є. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи р. 1916) // ТКУ. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 43—66: іл. — Рез. Фр

Окреме місце у джерельній базі посідають архітектурні реконструкції, створені на основі археологічних матеріалів, етнографічних аналогій та експериментальної археології. Вони дозволяють відтворити зовнішній вигляд будівель, технології будівництва та організацію внутрішнього простору. Експериментальні реконструкції трипільських жител дали змогу перевірити міцність конструкцій, особливості перекриття дахів і можливість існування двоповерхових споруд.

Разом із тим реконструкції залишаються значною мірою гіпотетичними. Через фрагментарність археологічних даних дискусійними залишаються питання щодо висоти будівель, кількості поверхів, конструкції дахів та функціонального призначення окремих приміщень. Саме тому реконструкції слід розглядати як наукові моделі, що можуть уточнюватися в процесі нових досліджень.

Оскільки Трипільська культура була безписемною, важливого значення набувають порівняльно-етнографічні матеріали. Для реконструкції способів будівництва та організації житлового простору використовуються аналогії з традиційною народною архітектурою Балкан, Подністров'я та інших землеробських регіонів. Етнографічні дані дозволяють краще зрозуміти техніку глинобитного будівництва, способи перекриття дахів та функціонування господарських зон. Проте застосування таких аналогій потребує обережності через значний часовий розрив між трипільською добою та етнографічною сучасністю.

Важливим складником джерельної бази є матеріали стаціонарних археологічних експедицій, які протягом XX – початку XXI ст. здійснювали систематичні дослідження трипільських поселень на території України, Молдови та Румунії. Саме завдяки багаторічним польовим роботам було накопичено значний масив інформації про структуру поселень, типи споруд,

особливості забудови та еволюцію архітектурних традицій. Значну роль у формуванні сучасної джерельної бази відіграли дослідження В. Хвойки, Т. Пасек, В. Даниленка, В. Маркевича, В. Круца, М. Шмаглія, Н. Бурдо, М. Відейка та інших дослідників.

Археологічні розкопки дозволили встановити, що трипільські поселення мали складну систему забудови та відзначалися високим рівнем організації простору. Особливо цінними є результати досліджень поселень середнього та пізнього етапів Трипільської культури, коли спостерігається тенденція до збільшення площі поселень та ускладнення архітектурних форм. Саме в цей період з'являються великі поселення-гіганти, які сучасні дослідники нерідко розглядають як прояв ранніх урбанізаційних процесів.

Особливу інформаційну цінність мають залишки житлових споруд. Вони дозволяють реконструювати не лише будівельні технології, а й особливості повсякденного життя населення. Більшість трипільських жител споруджувалися за каркасно-стовповою технологією. Дерев'яний каркас обмазувався глиною, а дахи перекривалися соломною або очеретом. Усередині споруд розміщувалися печі, лежанки, господарські платформи та місця для зберігання продуктів. Наявність складного внутрішнього планування свідчить про високий рівень організації житлового простору.

Археологічні матеріали дають підстави припускати існування двоповерхових споруд. Про це свідчать залишки перекриттів, велика кількість обпаленої глини та характер розташування конструктивних елементів. Дослідники вважають, що нижній поверх міг використовуватися для господарських потреб, тоді як верхній виконував житлові функції. Подібні споруди вимагали значних будівельних навичок і колективної організації праці, що є важливою ознакою розвитку монументальної архітектури.

Важливим джерелом для реконструкції архітектури є також трипільська пластика та мініатюрні моделі жител. На окремих пам'ятках були знайдені глиняні моделі будинків, які відображають конструктивні особливості споруд, форму дахів, внутрішнє планування та декоративне оформлення. Такі знахідки мають надзвичайно важливе значення, оскільки дозволяють доповнювати археологічні дані та уточнювати реконструкції.

Окрему групу джерел становлять матеріали, пов'язані з ритуальною сферою. У трипільських поселеннях виявлено вівтарі, жертвні майданчики, культові предмети та спеціальні приміщення, що могли використовуватися для проведення обрядів. Наявність таких об'єктів дозволяє говорити про сакральний характер окремих архітектурних комплексів і про важливу роль релігійних практик у просторовій організації поселень.⁸

Особливого значення набувають матеріали дослідження громадських споруд великих розмірів. Саме вони є основою для вивчення монументальної архітектури Трипільської культури. Великі будівлі, виявлені на поселеннях Небелівка, Майданецьке та Тальянки, суттєво відрізняються від звичайних жител за розмірами, конструкцією та внутрішнім плануванням. Їх інтерпретують як громадські, культові або адміністративні центри. Подібні споруди свідчать про існування колективних форм організації життя та певної соціальної координації всередині громади.

Важливим джерелом дослідження є стратиграфічні матеріали, які дозволяють визначати послідовність забудови та простежувати розвиток поселень у часі. Аналіз культурних шарів дає можливість вивчати етапи розширення поселень, зміни в архітектурі та трансформацію просторової структури. Саме

⁸ 37. Якубенко О. Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України. Зберігання, вивчення та використання // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. - С. 56-70.

стратиграфічні дослідження дозволили встановити, що багато трипільських поселень існували протягом тривалого часу та неодноразово перебудовувалися.

Сучасна джерельна база активно доповнюється результатами природничо-наукових досліджень. Радіовуглецевий аналіз дозволяє уточнювати хронологію пам'яток та визначати етапи розвитку окремих поселень. Археоботанічні дослідження дають змогу реконструювати рослинне середовище та господарську діяльність населення, а археозоологічні матеріали — визначати роль тваринництва у житті трипільських громад.

Важливим напрямом сучасних досліджень є мікроморфологічний аналіз, який дозволяє вивчати структуру підлог, склад будівельних матеріалів та сліди господарської діяльності всередині споруд. Завдяки цьому стало можливим точніше визначати функціональне призначення окремих приміщень та реконструювати умови повсякденного життя населення.

Суттєве значення для вивчення монументальної архітектури має використання цифрових технологій. Сучасні методи 3D-моделювання дозволяють створювати віртуальні реконструкції поселень та окремих споруд. Такі реконструкції використовуються не лише для наукового аналізу, а й для візуалізації архітектурного середовища трипільської культури.

Водночас джерельна база дослідження має низку обмежень. Основною проблемою є неповна збереженість архітектурних об'єктів. Органічні матеріали, з яких будувалися трипільські споруди, погано зберігаються в ґрунті, тому більшість реконструкцій базується на непрямих археологічних даних. Крім того, значна частина поселень досліджена лише частково, що ускладнює повне відтворення їхньої структури.

Проблемою залишається й інтерпретація функціонального призначення окремих споруд. Через відсутність писемних джерел археологи змушені спиратися лише на матеріальні залишки та порівняльні аналогії. Це призводить до існування різних наукових гіпотез щодо характеру громадських споруд, соціальної структури поселень та ритуального значення архітектурного простору.

Таким чином, джерельна база дослідження монументальної архітектури Трипільської культури є багатокомпонентною та постійно доповнюється новими матеріалами й методами аналізу. Поєднання археологічних даних, геофізичних досліджень, цифрових реконструкцій та природничо-наукових методів дозволяє комплексно вивчати архітектурну спадщину трипільського населення та реконструювати особливості розвитку ранньоземлеробських протоміських центрів.

РОЗДІЛ 2. МІСТОБУДІВНА СТРУКТУРА ТА АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Містобудівна структура поселень трипільської культури є яскравим свідченням високого рівня організації населення енеолітичної доби. На відміну від багатьох схожих археологічних культур Європи, трипільці створювали не лише невеликі сільські поселення, а й масштабні протоміські центри, площа яких сягала кількох сотень гектарів. Результати багаторічних розкопок дозволяють стверджувати, що планування цих поселень було зовсім не випадковим, а підпорядковувалося численним принципам просторової організації.

Трипільські поселення переважно розташовувалися на підвищеннях неподалік річок, струмків та інших водойм. Вибір місця переважно обирався як господарськими потребами, так і природними умовами місцевості. Родючі

грунти сприяли розвитку орного землеробства, що було основою господарства.

Однією з найбільш характерних рис трипільських поселень була їхня кільцева або концентрична забудова. Будівлі розташовувалися одним або кількома колами навколо центрального відкритого простору. Подібна система простежується на багатьох пам'ятках середнього та пізнього етапів розвитку культури. Центральна частина поселення, як правило, залишалася вільною від житлової забудови. Дослідники припускають, що цей простір міг використовуватися для проведення громадських зібрань, ритуальних дійств, господарських потреб або випасу худоби. У великих поселеннях між концентричними рядами будівель утворювалися проходи, які фактично виконували функції вулиць.

Особливої уваги заслуговують великі трипільські поселення, відомі в науковій літературі як протоміста або мегасайти. Найвідомішими серед них є Тальянки, Майданецьке, Доброводи та Небелівка. Їхня площа коливалася від 150 до понад 400 гектарів, а кількість будівель могла перевищувати дві тисячі. Такі масштаби свідчать про значну концентрацію населення та високий рівень організації суспільства. Деякі дослідники оцінюють чисельність мешканців найбільших поселень у декілька тисяч осіб, що робить їх одними з найбільших центрів доісторичної Європи IV тисячоліття до н. е.⁹

Архітектура трипільських поселень характеризувалася переважанням наземних жител каркасно-плотової конструкції. Основу споруди становив дерев'яний каркас, стіни якого перепліталися лозою та обмазувалися шаром глини. Така технологія забезпечувала міцність будівлі та добрі теплоізоляційні властивості. Археологічні дослідження свідчать про широке використання

⁹ Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкас, обл.] 11
Археологія:— К., 1985. — Вип. 52. — С. 11—11

дерева як основного будівельного матеріалу, хоча через природні умови воно майже не збереглося до нашого часу. Відомості про конструкцію споруд реконструюються переважно за залишками обпаленої глини, відбитками дерев'яних елементів та результатами експериментальної археології.

Більшість житлових споруд мала прямокутну форму. Їхні розміри суттєво відрізнялися залежно від часу існування поселення та його функціонального призначення. У деяких випадках площа будинків перевищувала 100–150 м². Внутрішній простір поділявся на окремі функціональні зони. У середині розташовувалися печі, господарські майданчики, місця для зберігання зерна та інших продуктів. Важливе місце займали культові елементи — глиняні вівтарі, жертovníки та спеціально облаштовані ритуальні кути.

Однією з найбільш дискусійних особливостей трипільської архітектури є існування двоповерхових будівель. На користь цієї гіпотези свідчать знахідки великих обсягів обпаленої глини з відбитками дерев'яних перекриттів, а також реконструкції окремих споруд. Вважається, що нижній поверх міг використовуватися для господарських потреб, тоді як верхній виконував житлові функції. Подібне планування свідчить про достатньо високий рівень будівельних знань населення трипільської культури.

Важливим елементом архітектурного середовища були громадські споруди. Особливий інтерес становлять великі будівлі, відкриті на поселенні Небелівка. За своїми розмірами та плануванням вони істотно відрізняються від звичайних жител. У таких спорудах виявлено численні культові предмети, залишки жертovníків та інші знахідки, що можуть свідчити про їхнє громадське або ритуальне призначення. Наявність спеціалізованих споруд є додатковим підтвердженням складної соціальної структури трипільських громад.

Аналіз містобудівної структури та архітектурних особливостей трипільських поселень дозволяє зробити висновок про високий рівень розвитку населення трипільської культури. Чітке планування забудови, існування великих протоміст, складні конструкції житлових і громадських споруд, а також наявність спеціалізованих функціональних зон свідчать про значний рівень суспільної організації. Трипільські поселення стали унікальним явищем у розвитку давньоєвропейських спільнот та посідають важливе місце в історії раннього містобудування на території України.

2.1. Планувальна організація великих трипільських поселень: кільцева забудова та просторові зони

Однією з найбільш характерних рис трипільської культури є високий рівень організації поселенського простору, що особливо яскраво проявився у великих поселеннях пізнього етапу її розвитку. Археологічні дослідження свідчать, що забудова таких поселень здійснювалася за чітко визначеним планом, який враховував як господарські потреби громади, так і особливості соціальної організації населення. На відміну від хаотичного розташування жител, характерного для багатьох давніх землеробських культур, трипільські поселення демонструють впорядковану систему просторового планування.

Найбільш поширеним типом організації великих трипільських поселень була кільцева забудова. Житлові споруди розміщувалися концентричними рядами навколо центральної відкритої площі, утворюючи одне або декілька кіл. Така структура простежується на багатьох пам'ятках середнього та пізнього Трипільля, зокрема на поселеннях Тальянки, Майданецьке, Доброводи та Небелівка. У найбільших поселеннях кількість концентричних рядів могла досягати десяти й більше, що створювало складну систему забудови з чітко визначеними внутрішніми зонами.

Важливою особливістю трипільського планування була наявність вільного простору в центральній частині поселення. Ця територія не забудовувалася

житловими спорудами та, ймовірно, виконувала громадські функції. Дослідники припускають, що центральні майдани могли використовуватися для проведення колективних обрядів, громадських зібрань, господарської діяльності або утримання худоби. Наявність такого простору свідчить про існування спільних потреб громади та певних форм суспільної самоорганізації.

Між окремими кільцями забудови залишалися проходи, які виконували функцію вулиць. Вони забезпечували зв'язок між різними частинами поселення та полегшували пересування мешканців. У великих протомістах простежується наявність радіальних проходів, що поєднували центральну площу із зовнішніми частинами поселення.¹⁰ Таким чином формувалася своєрідна мережа комунікацій, яка свідчить про попереднє планування забудови та раціональну організацію внутрішнього простору.

Особливий інтерес викликають великі трипільські поселення, які сучасні дослідники визначають як протоміста. Їхні масштаби значно перевищували розміри звичайних сільських поселень енеолітичної доби. Наприклад, площа окремих пам'яток перевищувала 300–400 гектарів, а кількість будівель сягала кількох тисяч. Подібні розміри вимагали складної системи просторової організації та координації будівельної діяльності. Сам факт існування таких поселень свідчить про високий рівень розвитку трипільського суспільства та його здатність до реалізації масштабних колективних проєктів.¹¹

Аналіз планувальної структури дозволяє виділити декілька функціональних зон у межах великих поселень. Центральну частину займав відкритий громадський простір. Навколо нього розташовувалися житлові квартали, сформовані рядами будинків. На периферії могли знаходитися господарські об'єкти та території, пов'язані зі зберіганням продуктів або утриманням

¹⁰ 35. Чабанюк В. В. Досліди з моделювання трипільського житлобудування // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. - К : Корвін-Прес, 2003. - С. 183-189.

¹¹ 30. Овчинников Е. Трипільська культура Канівщани // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.; Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 288— 299

худоби. Такий розподіл простору свідчить про певний рівень зонування території, що є однією з ознак розвиненого містобудівного мислення.

Дослідження великих трипільських поселень засвідчують, що їхня забудова не була результатом поступового хаотичного розростання. Навпаки, археологічні матеріали вказують на існування заздалегідь продуманого плану, відповідно до якого здійснювалося розміщення житлових і громадських споруд. Це дозволяє розглядати трипільські протоміста як унікальне явище в історії давньої Європи та один із найраніших прикладів складної просторової організації поселень.

Важливим аспектом планувальної організації трипільських поселень була орієнтація будівель у просторі. Археологічні дослідження показують, що житла нерідко розміщувалися за певною системою, утворюючи впорядковані ряди та сектори. Це свідчить про існування усталених будівельних традицій і колективного контролю над процесом забудови. Ймовірно, розміщення окремих будинків визначалося не лише господарськими потребами, а й соціальними або світоглядними уявленнями населення.

Суттєве значення для розуміння містобудівної структури мають результати магнітної зйомки, які дозволили відтворити повні плани великих трипільських поселень без проведення масштабних розкопок. Отримані дані засвідчили, що забудова характеризувалася високим ступенем впорядкованості та повторюваності окремих елементів. Це дає підстави вважати, що спорудження поселень відбувалося відповідно до заздалегідь розробленої схеми, а не стихійно в процесі поступового розширення громади.

У межах великих поселень простежується групування житлових споруд у локальні комплекси. Деякі дослідники пов'язують такі об'єднання з існуванням окремих родинних або сусідських груп, які займали певні ділянки поселення. Подібна структура могла відображати внутрішню соціальну організацію громади та сприяти ефективнішій взаємодії між її членами.

Характерною особливістю трипільських протоміст була відсутність оборонних споруд, типових для багатьох давніх поселень. На більшості

пам'яток не виявлено потужних укріплень, ровів чи захисних валів. Це може свідчити як про відносно стабільну ситуацію в регіоні, так і про те, що сама кільцева структура забудови певною мірою виконувала захисну функцію, утворюючи замкнений простір навколо центральної частини поселення.

Деякі археологи розглядають трипільські протоміста як ранню форму урбанізованих центрів. Хоча вони ще не відповідали класичним ознакам міста, характерним для цивілізацій Давнього Сходу, їхні розміри, чисельність населення та складність внутрішньої організації значно перевищували рівень звичайних землеробських поселень того часу.¹² Саме тому трипільські мегасайти посідають особливе місце в дискусіях щодо виникнення перших великих центрів осілого населення в Європі.

Окремої уваги заслуговує питання тривалості функціонування великих поселень. Більшість дослідників сходяться на думці, що такі центри існували протягом кількох поколінь, після чого населення могло переміщуватися на нові території. Це пов'язують із виснаженням навколишніх земель, демографічними змінами або особливостями господарської системи трипільського суспільства. Незважаючи на це, принципи планування та забудови зберігалися, що свідчить про сталість містобудівних традицій протягом тривалого часу.

2.2. Громадські та культові споруди як елементи монументального простору

Громадські та культові споруди трипільської культури становлять окрему групу археологічних об'єктів, що суттєво вирізняються на тлі звичайної житлової забудови. Їх поява у структурі поселень свідчить про ускладнення соціальної організації та формування спільних інституційних практик у межах великих трипільських громад. Такі споруди умовно об'єднують у поняття

¹² 28.Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля—Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи 11 Археологія: Республ. міжвід. зб. наук, пр. - К , 1985. - Вип. 51. - С. 22-31

монументального простору, який виконував функції не лише утилітарного, а й символічного характеру.

Найбільш показовими є великі будівлі, виявлені у протомістах пізнього Трипілля, зокрема на поселенні Небелівка. Їхні розміри значно перевищують параметри звичайних жител, а конструктивні особливості свідчать про складну технологію зведення. В окремих випадках площа таких споруд могла сягати кількох сотень квадратних метрів, що робить їх найбільшими відомими будівлями трипільської культури.

Архітектурна структура цих об'єктів відрізняється багатокамерністю та чітким зонуванням внутрішнього простору. Усередині фіксуються окремі приміщення, які могли використовуватися для різних видів діяльності — від ритуальних дій до зберігання культових предметів. Виявлені археологічні матеріали, зокрема антропоморфні та зооморфні статуетки, моделі жител і кераміка з особливими орнаментами, свідчать про їхню ймовірну ритуальну функцію.¹³

Особливе значення має факт концентрації слідів вогню та обпаленої глини в межах таких споруд. Це може вказувати на проведення періодичних обрядових дій, пов'язаних із використанням вогню як сакрального елемента. У цьому контексті громадські будівлі могли виконувати роль своєрідних ритуальних центрів, що об'єднували мешканців не лише одного поселення, а й ширшої територіальної спільноти.

Дискусійним залишається питання функціонального призначення цих споруд. Частина дослідників трактує їх як храми або культові центри, інші — як багатофункціональні громадські будівлі, що використовувалися для зборів, перерозподілу ресурсів або сезонних ритуалів. Відсутність однозначних аналогій у синхронних культурах ускладнює інтерпретацію, однак сам факт їх існування свідчить про наявність складної системи символічних практик.

¹³ 26. Магура С. С. Дослідження так званої «трипільської культури» [Київ, обл.] // НЗІМК. - 1935. - Кн. 3/4. - С. 104.

Монументальний характер таких споруд підкреслюється також їхнім розташуванням у структурі поселення. Вони, як правило, не входили до житлових секторів, а займали окремі ділянки простору, що дозволяє говорити про функціональне відокремлення сакральної або громадської зони. Це свідчить про певний рівень просторової ієрархії в межах трипільських протоміст.

Таким чином, громадські та культові споруди трипільської культури є важливим індикатором розвитку колективних форм організації суспільства. Вони демонструють існування не лише господарських, а й ідеологічних механізмів інтеграції громади, що проявляються у створенні спеціалізованого монументального простору в структурі поселень.

Окремим аспектом монументального простору трипільських поселень є його потенційна роль у формуванні колективної ідентичності громади. Великі громадські споруди могли виступати не лише функціональними об'єктами, а й матеріальним втіленням спільних уявлень про сакральний центр поселення. У цьому контексті архітектура виконувала комунікативну функцію, закріплюючи соціальні зв'язки між різними групами населення.

Певні конструктивні особливості таких будівель вказують на їх регулярне оновлення або перебудову. Це може свідчити про періодичний характер використання, ймовірно пов'язаний із сезонними циклами або календарними ритуалами. Наявність шарів перебудови також дає підстави припускати довготривале функціонування цих об'єктів у межах одного поселення.

Археологічний матеріал із подібних споруд демонструє концентрацію спеціалізованих знахідок, які рідко трапляються у звичайних житлових комплексах. Серед них — фрагменти великих керамічних посудин, обрядові моделі, а також предмети, що могли використовуватися у символічних практиках, пов'язаних із родючістю та відтворенням життєвого циклу. Це дозволяє розглядати такі об'єкти як центри не лише релігійної, а й соціально-економічної взаємодії.

Важливо також відзначити, що великі громадські споруди, ймовірно, були результатом колективної праці значної частини населення поселення. Їх зведення вимагало координації дій, планування та мобілізації ресурсів, що свідчить про існування організованих форм управління. Таким чином, сам процес будівництва міг виступати інтегруючим чинником для громади.

Деякі дослідники звертають увагу на можливий зв'язок між архітектурою монументальних споруд і космологічними уявленнями трипільського населення.¹⁴Просторова організація таких будівель, їх орієнтація та внутрішнє зонування іноді інтерпретуються як відображення символічних моделей світоустрою. Хоча ці гіпотези залишаються дискусійними, вони підкреслюють складність і багатовимірність трипільської архітектурної традиції.

Загалом громадські та культові споруди виступають ключовим елементом у структурі трипільських поселень, оскільки дозволяють простежити не лише матеріальні, а й соціокультурні аспекти розвитку цієї культури. Їхнє існування демонструє перехід від суто утилітарної забудови до формування простору зі складною символічною та організаційною функцією.

2.3. Конструктивні особливості трипільських будівель: матеріали, техніки та масштаб

Конструктивні особливості трипільських будівель відображають високий рівень адаптації до природних умов лісостепової зони та сформовану традицію домобудівництва, що базувалася на поєднанні доступних матеріалів і раціональних технологічних прийомів. Основу будівельної культури становило використання деревини, глини та рослинних компонентів, що забезпечувало одночасно міцність конструкцій і їх відносну простоту у відтворенні.

Каркасно-стовпова система була базовою конструктивною схемою більшості трипільських споруд. Несуча структура формувалася з дерев'яних стовпів, які

¹⁴ 25. Курінний П. П. Монументальні пам'ятки трипільської культури//Т К У . — К., 1926. - Вип. 1. - С. 67-96, - Рез. Фр.

створювали основу стін і перекриттів. Простір між елементами каркаса заповнювався переплетінням гілок або лози, після чого покривався шаром глиняної обмазки. Така технологія дозволяла отримувати легкі, але достатньо стійкі конструкції, придатні для сезонних коливань температур і вологості.¹⁵

Глина як основний будівельний матеріал відігравала ключову роль не лише у формуванні стін, а й у внутрішньому облаштуванні житлового простору. З неї виготовляли печі, платформи для зберігання та приготування їжі, а також конструктивні елементи, пов'язані з побутовими та господарськими функціями. У процесі випалу під час пожеж або спеціального обпалювання глина набувала каменеподібної міцності, що дозволило археологам детально реконструювати планування будівель.

Важливою особливістю трипільської архітектури є використання комбінованих перекриттів, де поєднувалися дерев'яні балки, рослинні настили та глиняні шари. Дахи, ймовірно, мали двосхилу або конічну форму та покривалися органічними матеріалами — соломою, очеретом або трав'яними матами. Подібна конструкція забезпечувала ефективний відвід опадів і теплоізоляційні властивості, що було критично важливим для умов енеоліту.

Археологічні дані свідчать про значну варіативність розмірів трипільських будівель. Поряд із типовими житловими спорудами середньої площі існували великі будинки, що могли перевищувати стандартні розміри у декілька разів. Такі споруди іноді трактуються як багатофункціональні об'єкти, що поєднували житлові, господарські та, ймовірно, виробничі функції. Їхній масштаб вказує на можливу соціальну диференціацію всередині громади або на спеціалізацію окремих господарських осередків.

Окремої уваги заслуговує проблема поверховості трипільських будівель. Частина дослідників допускає існування двоповерхових конструкцій, що базується на аналізі масивних шарів обпаленої глини та конструктивних фрагментів перекриттів. Ймовірно, нижній рівень використовувався для

¹⁵ 24. Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. — К., 2000. — 48 с.

господарських процесів, тоді як верхній виконував житлові функції, що дозволяло оптимізувати використання внутрішнього простору.

Суттєвим елементом будівельної технології була також здатність до швидкого відновлення споруд. У разі руйнування або пожежі конструкції могли бути відносно легко відтворені завдяки повторюваності технологічних прийомів і доступності матеріалів. Це сприяло стабільності поселень навіть за умов регулярної перебудови житлового середовища.

Таким чином, конструктивні особливості трипільських будівель свідчать про розвинену будівельну традицію, яка поєднувала практичність, адаптивність і стандартизацію. Вона забезпечувала ефективне функціонування великих поселень і стала одним із ключових чинників формування складної просторової організації трипільської культури.

Важливим чинником формування конструктивних особливостей трипільських будівель була їхня інтеграція у загальну систему організації поселення. Споруди не існували ізольовано, а були частиною єдиного планувального середовища, що впливало на їхню орієнтацію, щільність розміщення та взаємне розташування. Це дозволяє розглядати будівництво як елемент колективної практики, у якій індивідуальні господарства підпорядковувалися загальній структурі поселення.

Технологічний процес зведення житла передбачав послідовність операцій, що вимагала певних навичок і спеціалізації. Підготовка дерев'яного каркаса, заготівля глиняної маси, формування обмазки та подальше її висушування або обпалювання свідчать про наявність усталеної будівельної традиції.

¹⁶Ймовірно, частина робіт виконувалася колективно, що могло сприяти передачі технологічних знань у межах громади.

Значну роль у формуванні архітектурного вигляду житла відігравали локальні природні ресурси, що зумовлювало регіональні відмінності у способах будівництва. У різних районах поширення трипільської культури могли

¹⁶ Кременецький К. В., Янушевич З. В., Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 143— 152

використовуватися різні породи деревини, типи глини та рослинні матеріали для перекриттів, що впливало на довговічність і конструктивні властивості споруд.

Археологічні спостереження також свідчать про наявність слідів інтенсивного термічного впливу на будівельні конструкції. У ряді випадків це пов'язують із навмисним спаленням будівель, що могло мати як практичний (санітарне очищення простору), так і ритуальний характер. Подібні процеси призводили до утворення щільних шарів обпаленої глини, які фіксують планувальну структуру житла та дозволяють здійснювати його реконструкцію.

Ще одним аспектом є відносна стандартизація будівельних рішень у межах окремих поселень. Незважаючи на варіативність розмірів і внутрішнього планування, основні конструктивні принципи залишалися стабільними. Це свідчить про існування спільного архітектурного досвіду та певних норм будівництва, які передавалися між поколіннями.

Таким чином, конструктивні особливості трипільських будівель формувалися під впливом поєднання природних умов, технологічних можливостей та соціальної організації громади. Це забезпечувало не лише функціональність окремих споруд, але й цілісність архітектурного середовища великих трипільських поселень.

РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ В МІСТАХ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Монуументальна архітектура трипільської культури є не лише проявом будівельних технологій та планувальної організації, а й важливим джерелом для реконструкції соціокультурних процесів у межах енеолітичних спільнот Східної Європи. Великі поселення з їх складною просторовою структурою, громадськими спорудами та стандартизованою житловою забудовою відображають рівень розвитку соціальних відносин, форм колективної взаємодії та системи світоглядних уявлень.

У межах трипільських протоміст архітектура виконувала функцію не лише утилітарного середовища існування, а й засобу організації соціального

простору. Розташування житлових комплексів, виділення центральних зон, а також існування спеціалізованих будівель свідчать про формування просторової ієрархії, яка відображала структуру громади. Таким чином, архітектура виступала матеріальним відображенням соціальних зв'язків та механізмів координації колективної діяльності.

Важливим аспектом є те, що монументальні елементи забудови могли виконувати інтегративну функцію, об'єднуючи різні групи населення в межах одного поселення або регіону. Спільні будівельні практики, участь у зведенні великих споруд та використання спільного простору сприяли формуванню колективної ідентичності та зміцненню внутрішньої єдності громади.¹⁷

Архітектурне середовище також відображало систему уявлень про сакральний і побутовий простір. Виділення окремих зон для ритуальної або громадської діяльності свідчить про існування диференціації простору за функціональним і символічним принципом. Це дозволяє припускати, що матеріальна культура трипільців була тісно пов'язана з їхніми світоглядними моделями та уявленнями про порядок світу.

Монументальні споруди та складна організація поселень могли виступати також інструментом соціальної регуляції. Контроль над простором, розподіл житлових ділянок і доступ до центральних зон, ймовірно, відображали існуючі форми соціальної організації та рівень координації всередині громади. Це свідчить про те, що архітектура виконувала не лише практичну, а й регулятивну функцію.

Отже, монументальна архітектура трипільської культури є ключем до розуміння соціокультурної структури її носіїв. Вона дозволяє простежити взаємозв'язок між матеріальним середовищем, соціальною організацією та ідеологічними уявленнями, що формували основу життя трипільських спільнот.

¹⁷ Кочкін І. Т. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. - 1997. - № 1. - С. 5-13.

У сучасній археологічній інтерпретації трипільських поселень монументальна архітектура розглядається як один із ключових індикаторів складності соціальних відносин. Деякі дослідники підкреслюють, що “простір поселення є матеріалізованою формою соціального порядку”, що дозволяє трактувати планувальну структуру як відображення внутрішньої організації громади. У цьому контексті архітектура виступає не лише результатом господарської діяльності, а й інструментом соціальної інтеграції та регуляції.

Особливу роль у формуванні соціокультурного значення архітектури відіграє феномен колективного будівництва. Як зазначає В. Г. Круц, дослідник трипільських мегасайтів, “масштаб будівельної діяльності вказує на високий рівень координації та узгодженості дій значних груп населення”. Це дозволяє припускати існування механізмів організації праці, які виходили за межі окремих родинних структур.

Монументальна архітектура також відображає систему ціннісних орієнтацій трипільського суспільства. Центральні відкриті простори, великі громадські споруди та впорядкована житлова забудова можуть бути інтерпретовані як просторове втілення уявлень про порядок, гармонію та циклічність. У цьому сенсі архітектура виконує роль своєрідного “тексту культури”, який фіксує не лише практичні, але й символічні аспекти життя.

Важливим є також порівняльний аспект. У дослідженнях європейського неоліту підкреслюється, що трипільські протоміста “не мають прямих аналогів серед синхронних культур Центральної та Східної Європи” (за узагальненням археологічних публікацій щодо мегасайтів). Це дозволяє розглядати їх як унікальний регіональний варіант ранньої урбанізації, де соціальна організація проявлялася через специфічну просторову модель.¹⁸

¹⁸ Конопля В. М. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат; Археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 86-103

З огляду на це монументальна архітектура трипільської культури може розглядатися як багаторівневе явище, що поєднує матеріальну, соціальну та ідеологічну складові. Вона не лише забезпечувала функціонування великих поселень, але й формувала основу для відтворення соціальних структур та колективних уявлень, які визначали життя трипільських громад.

3.1. Монументальна архітектура як відображення соціальної організації та структури громади

Монументальна архітектура трипільської культури є важливим джерелом для реконструкції соціальної організації її носіїв, оскільки просторові та конструктивні характеристики поселень безпосередньо відображають внутрішню структуру громади. У сучасній археологічній думці поширеною є позиція, згідно з якою “просторове планування поселення є матеріалізованою формою соціальних відносин”, що дозволяє розглядати архітектуру як індикатор соціальної диференціації та рівня колективної інтеграції.

Аналіз планувальної структури великих трипільських поселень свідчить про наявність відносно впорядкованої системи організації житлового простору, що передбачала розміщення будівель у межах визначених секторів. Подібна організація могла відображати поділ громади на окремі соціальні або родинні групи, які займали певні ділянки поселення. У цьому контексті архітектурне середовище виступає не лише як фізичний простір проживання, але й як спосіб закріплення соціальних зв'язків.

Важливим аспектом є те, що відсутність виразної монументальної елітної архітектури, характерної для більш пізніх цивілізацій, ускладнює пряме виділення соціальної ієрархії. Це дозволяє припускати, що трипільське суспільство могло мати переважно сегментарну або відносно рівноправну структуру, де відмінності між групами проявлялися радше у масштабах господарської діяльності, ніж у архітектурному виділенні статусу.

Деякі дослідники підкреслюють, що “рівномірність житлової забудови в межах трипільських поселень може свідчити про відсутність чітко виражених соціальних еліт” (узагальнення археологічних інтерпретацій мегасайтів). Водночас наявність великих громадських споруд і спеціалізованих просторів може вказувати на існування колективних форм управління, які координували будівництво та розподіл території.

Архітектурна організація також відображає механізми соціальної взаємодії всередині громади. Узгоджене планування житлових зон, повторюваність структурних рішень та стандартизація будівельних практик свідчать про існування спільних норм, які регулювали просторову поведінку мешканців. Це дозволяє говорити про певний рівень соціальної регуляції, який забезпечував стабільність поселень упродовж тривалого часу.

Окрему увагу слід приділити символічному виміру архітектури. Як зазначається в дослідженнях неолітичних і енеолітичних культур Європи, “простір житла є не лише функціональним середовищем, але й відображенням уявлень про порядок світу”. У трипільському контексті це може проявлятися у регулярності планування, орієнтації споруд та виділенні центральних зон, що потенційно мали значення колективного центру.¹⁹

Таким чином, монументальна архітектура трипільської культури виступає багатовимірним джерелом для аналізу соціальної структури її носіїв. Вона дозволяє реконструювати не лише господарську організацію громад, але й механізми соціальної інтеграції, форми колективного управління та світоглядні уявлення, які визначали просторову поведінку населення.

Додатковим аспектом інтерпретації монументальної архітектури є її роль у формуванні та підтриманні соціальної пам’яті громади. Просторові структури

¹⁹ Заець І. І. Дослідження трипільської культури на Поділлі// Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. — С. 281-287.

поселень, які повторювалися впродовж поколінь, могли виступати стабільним “каркасом” колективного досвіду, закріплюючи сталі моделі поведінки та взаємодії. У цьому сенсі архітектура виконувала функцію довготривалого культурного коду, що передавався не лише через традицію будівництва, а й через саме проживання в організованому просторі.

Окремо слід відзначити можливість існування непрямих форм просторового контролю. Хоча у трипільських поселеннях відсутні явні ознаки адміністративних центрів або укріплених резиденцій, сам принцип організації забудови міг забезпечувати регуляцію доступу до ключових ділянок поселення. Центральні зони та спеціалізовані простори потенційно мали обмежений або регламентований характер використання, що відображає наявність узгоджених правил внутрішньої взаємодії.

Архітектурне середовище також може розглядатися як індикатор колективної відповідальності за простір. Відсутність чітко виражених приватних монументальних об’єктів свідчить про домінування спільних форм організації життєвого середовища, де будівництво і підтримка поселення були результатом кооперації значної частини населення. Це опосередковано вказує на важливу роль горизонтальних зв’язків у структурі громади.

У науковій літературі підкреслюється, що “архітектурна форма є не лише наслідком соціальної організації, але й чинником її відтворення”. У випадку трипільської культури це положення набуває особливого значення, оскільки повторюваність планувальних моделей у різних регіонах свідчить про стійкість соціальних практик і високий рівень культурної уніфікації.

Таким чином, монументальна архітектура виступає не лише відображенням соціальної структури трипільських громад, але й активним механізмом її

відтворення, що забезпечував стабільність і спадковість колективної організації протягом тривалого історичного періоду.

3.2. Символіка простору та сакральні функції архітектурних комплексів

Символіка простору та сакральні функції архітектурних комплексів у трипільській культурі становлять один із найбільш складних для інтерпретації аспектів енеолітичної археології. Просторове планування поселень і розташування окремих споруд не може розглядатися виключно як результат утилітарних потреб, оскільки воно відображає також систему уявлень про світ, порядок та взаємозв'язок між людиною і природним середовищем.

У сучасних дослідженнях неодноразово підкреслюється, що “простір у традиційних суспільствах має не лише функціональне, але й сакральне значення”. У випадку трипільських поселень це проявляється через виділення спеціальних зон, які відрізняються від житлової забудови своєю організацією, концентрацією знахідок та структурними особливостями. Такі ділянки могли виконувати роль центрів ритуальної практики та колективних обрядів.²⁰

Центральний простір великих поселень часто інтерпретується як символічне ядро, що об'єднувало громаду не лише фізично, але й ідеологічно. Його незабудованість може розглядатися як навмисне збереження “порожнього центру”, який у багатьох традиційних культурах асоціюється з сакральною точкою світоустрою. Подібна організація простору дозволяє припускати існування циклічних або календарних ритуалів, пов'язаних із сезонністю землеробського циклу.

²⁰ Жураковський Б. С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля. — Раменское: ООО «ПОЛИ-ГРАФ», 2002. — 115с

Важливим джерелом для інтерпретації сакральних функцій є матеріальні знахідки, пов'язані з громадськими будівлями. Концентрація антропоморфної пластики, моделей жител, спеціально декорованої кераміки та слідів вогню вказує на можливе використання цих об'єктів у ритуальних практиках. Вогонь у цьому контексті міг виступати як символ очищення, оновлення та відтворення життєвого циклу.

Окремі дослідники звертають увагу на можливу космологічну інтерпретацію просторової організації трипільських поселень. Зокрема, висловлюється припущення, що кільцева структура забудови могла символізувати замкнений світовий простір, тоді як центральна зона виконувала функцію осі або "світового центру". Хоча ці гіпотези залишаються дискусійними, вони узгоджуються з загальними моделями символічної організації простору в землеробських культурах неоліту та енеоліту.

Сакральність архітектурних комплексів також могла проявлятися у періодичному оновленні або навмисному руйнуванні будівель. У ряді випадків фіксуються сліди інтенсивного обпалення споруд, що інтерпретується як результат ритуального завершення їхнього "життєвого циклу". Така практика може свідчити про уявлення, згідно з якими житло або громадська будівля мали власний сакральний статус і підлягали спеціальним обрядовим процедурам при завершенні використання.

Таким чином, символіка простору в трипільській культурі є багаторівневим явищем, у якому поєднуються практичні, соціальні та світоглядні аспекти. Архітектурні комплекси виступають не лише як функціональні елементи поселення, але й як матеріалізовані носії колективних уявлень про порядок світу, що забезпечували інтеграцію громади на ідеологічному рівні.

Сакральні функції архітектурних комплексів у трипільській культурі можуть бути також пов'язані з уявленнями про циклічність часу та відтворення

життєвого простору. У цьому контексті споруда розглядається не як статичний об'єкт, а як елемент процесу, що проходить етапи виникнення, функціонування та завершення. Подібна динаміка може відображати уявлення про природні цикли — народження, зрілість і руйнування — які були ключовими для землеробських суспільств.

Археологічні дані про навмисне спалення окремих будівель дозволяють припускати, що руйнування споруди могло мати ритуально-завершальний характер. У такому випадку вогонь виступав не як фактор знищення, а як засіб трансформації простору, що переводив об'єкт із матеріального стану в символічний. Це дозволяє інтерпретувати архітектуру як частину обрядової практики, де матеріальні структури брали участь у відтворенні міфологічних сценаріїв.

Важливим аспектом є можливість існування просторових “сценаріїв дії” у межах поселень. Розташування будівель, відкритих майданів і спеціалізованих споруд могло задавати маршрути та послідовність ритуальних або соціальних практик. Таким чином, архітектура не лише відображала сакральні уявлення, але й організовувала їх реалізацію у фізичному просторі.

Окремі дослідники підкреслюють, що матеріальна культура неоліту та енеоліту часто функціонує як “мова символів”, де кожен елемент простору має багаторівневе значення. У такому підході трипільські архітектурні комплекси можуть бути розглянуті як матеріалізовані тексти, що кодують інформацію про соціальні норми, ритуальні практики та уявлення про світобудову.²¹

Слід також враховувати, що сакральність простору могла бути пов'язана з акумуляцією соціального досвіду. Повторне використання певних ділянок для

Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К.: Укрполіфафмедіа, 2004. - Т. 1. - 574 с.; Т. 2. - 654 с.

будівництва або ритуальних дій створювало ефект “накопиченого значення”, коли місце набувало особливого статусу в межах колективної пам’яті. Це посилювало його символічну вагу та закріплювало його роль у структурі поселення.

Отже, сакральні функції архітектурних комплексів трипільської культури формувалися на перетині просторової організації, ритуальної практики та циклічного світогляду. Архітектура в цьому випадку виступає не лише як фізичне середовище, але й як активний елемент культурної системи, що забезпечував відтворення символічних моделей у повсякденному житті громади.

3.3. Значення трипільської архітектурної спадщини для сучасних історико-археологічних концепцій

Значення трипільської архітектурної спадщини у сучасних історико-археологічних концепціях виходить далеко за межі суто регіонального або хронологічного контексту. Вона розглядається як ключовий матеріал для вивчення процесів ранньої соціальної складності, формування протоміських структур та розвитку просторового мислення у землеробських суспільствах енеолітичної доби.

У сучасній археології трипільські мегапоселення часто інтерпретуються як унікальний приклад альтернативного шляху розвитку складних суспільств, який не обов’язково призводить до класичної державності. На відміну від цивілізацій Давнього Сходу, де монументальна архітектура зазвичай асоціюється з централізованою владою та ієрархічною організацією, трипільський матеріал демонструє можливість високої організації без чітко виражених палацових або адміністративних центрів.

Це ставить трипільську культуру в центр сучасних дискусій про “некласичні моделі урбанізації”. Деякі дослідники підкреслюють, що великі трипільські

поселення можуть розглядатися як “мережеві урбаністичні структури”, де соціальна координація забезпечувалася не вертикальною владою, а горизонтальними зв’язками між рівноправними групами. Такий підхід змінює традиційне уявлення про обов’язковість держави як передумови виникнення міст.

Важливим є також внесок трипільської архітектури у розвиток методології археологічних досліджень. Використання магнітної зйомки та геоархеологічних методів для реконструкції планів поселень дозволило сформулювати нові підходи до вивчення не розкопаних археологічних об’єктів. У цьому контексті трипільські пам’ятки стали своєрідним “полігоном” для розвитку недеструктивних методів археології.

Окреме значення має вплив трипільської спадщини на формування концепцій просторової археології та археології ландшафту. Аналіз взаємодії між поселенням, природним середовищем і господарською діяльністю дозволяє розглядати трипільські мегасайти як складні системи, в яких простір виступає активним чинником соціального розвитку, а не лише фоном для людської діяльності.

У ширшому теоретичному контексті трипільська архітектурна спадщина використовується для переосмислення поняття монументальності. Якщо в класичних цивілізаціях монументальність пов’язується з кам’яними спорудами та владними структурами, то у трипільському випадку вона проявляється у масштабі планування, колективній організації та повторюваності просторових моделей. Це розширює саме визначення монументальної архітектури в археологічній науці.²²

²² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія; Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1972, — Вип. 6. — С. 3—20; іл. — Рез. Рос.

Таким чином, значення трипільської архітектурної спадщини полягає не лише у її унікальності як археологічного явища, але й у її здатності змінювати наукові уявлення про розвиток ранніх суспільств. Вона виступає важливим елементом сучасних теоретичних дискусій щодо шляхів формування складних соціальних систем, альтернативних моделей урбанізації та ролі простору в історичному розвитку людства.

Сучасне значення трипільської архітектурної спадщини значною мірою пов'язане з розвитком нових методологічних підходів в археології, зокрема цифрової та просторової аналітики. Використання геоінформаційних систем (GIS), а також дистанційного зондування дозволило перейти від фрагментарного вивчення окремих об'єктів до моделювання цілісних поселенських структур. У цьому контексті трипільські мегасайти стали одним із ключових матеріалів для тестування нових аналітичних інструментів.

Значний вплив має також так званий “просторовий поворот” у гуманітарних науках, який передбачає розгляд простору як активної категорії історичного аналізу. У межах цього підходу архітектура розглядається не лише як матеріальний залишок минулого, а як динамічна система взаємодії між людиною, середовищем і культурними практиками. Трипільські поселення в цьому сенсі виступають як складні просторові моделі, що дозволяють досліджувати механізми організації ранніх суспільств.

Окреме значення має інтеграція трипільських даних у порівняльні дослідження ранньої урбанізації. Аналіз структурних подібностей і відмінностей між трипільськими протомістами та іншими неолітичними й енеолітичними комплексами Євразії дозволяє уточнювати критерії поняття “місто” у доісторичному контексті. Це сприяє відходу від вузьких

цивілізаційних моделей і переходу до більш гнучких інтерпретацій соціальної складності.²³

У сучасній теорії археології дедалі більшого значення набуває концепція багатофакторності розвитку суспільств, згідно з якою складні соціальні системи можуть виникати без обов'язкової централізованої влади. Трипільська архітектура в цьому контексті використовується як аргумент на користь існування альтернативних шляхів соціальної еволюції, де ключову роль відіграють кооперація, просторове планування та колективні практики.

Важливо також зазначити, що трипільська спадщина активно інтегрується у сучасний культурний дискурс та візуальну реконструкцію минулого. Реконструкції поселень, цифрові моделі та музейні інсталяції формують нове сприйняття енеолітичних спільнот як складних і організованих суспільств, а не примітивних землеробських груп. Це впливає не лише на наукове середовище, але й на ширшу культурну пам'ять.²⁴

Отже, значення трипільської архітектурної спадщини у сучасних історико-археологічних концепціях полягає у її здатності виступати одночасно емпіричною базою для нових методів дослідження та теоретичним ресурсом для переосмислення моделей соціального розвитку. Вона формує основу для переходу від лінійних схем історичної еволюції до більш складних, багатовимірних інтерпретацій минулого.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було здійснено комплексний аналіз монументальної архітектури Трипільської культури як важливого явища

²³ .Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 304 с.

²⁴ Гусев С. О. Трипільська культура на Україні: Навч. посібник. — Вінниця, 1998. - 70 с

європейської енеолітичної цивілізації. Опрацювання історіографічних, теоретико-методологічних та археологічних матеріалів дозволило з'ясувати особливості формування й розвитку трипільського архітектурного середовища, визначити його соціокультурне значення та окреслити роль трипільських поселень у процесах ранньої урбанізації на території Східної Європи.

У першому розділі було проаналізовано стан наукового вивчення Трипільської культури та визначено основні проблеми інтерпретації її архітектури. Дослідження показало, що історіографія трипільства пройшла тривалий шлях розвитку — від перших описових праць кінця XIX ст. до сучасних міждисциплінарних досліджень із використанням геофізичних, цифрових та природничо-наукових методів. Було встановлено, що значний внесок у дослідження трипільської архітектури зробили як ранні археологи — В. Хвойка, Т. Пассек, П. Курінний, так і сучасні дослідники — М. Відейко, Н. Бурдо, О. Дяченко та інші.

Аналіз історіографії засвідчив, що проблема інтерпретації трипільської архітектури залишається дискусійною. Особливо це стосується питання функціонального призначення великих громадських споруд, характеру поселень-гігантів та ступеня соціальної організації трипільського суспільства. Відсутність писемних джерел і фрагментарність археологічних матеріалів значно ускладнюють реконструкцію первісного вигляду споруд та їх соціальних функцій. Водночас сучасні методи археології дозволяють значно глибше аналізувати просторову структуру поселень і реконструювати особливості організації трипільського середовища.

У ході дослідження було з'ясовано, що поняття монументальної архітектури у контексті Трипільської культури має специфічний характер. На відміну від класичних цивілізацій Стародавнього Сходу, де монументальність

асоціюється насамперед із кам'яними спорудами, трипільська монументальна архітектура ґрунтувалася на використанні дерева та глини. Проте навіть за умов застосування нетривких матеріалів трипільські поселення та громадські споруди демонструють високий рівень організації праці, складність конструктивних рішень і масштабність забудови. Це дозволяє розглядати їх як один із проявів ранніх урбанізаційних процесів у Європі.

У процесі аналізу джерельної бази було встановлено, що основними джерелами дослідження монументальної архітектури є археологічні матеріали, плани поселень, результати геофізичних досліджень та архітектурні реконструкції. Найбільшу цінність становлять дані розкопок великих поселень-гігантів — Тальянок, Майданецького, Доброводів, Небелівки, які дозволяють реконструювати структуру забудови, принципи планування та функціональне зонування поселень. Важливу роль у сучасних дослідженнях відіграють GIS-технології, магнітна зйомка та цифрове моделювання, що дають можливість відтворювати архітектурне середовище без масштабного руйнування культурного шару.

У другому розділі було досліджено містобудівну структуру та архітектурні особливості поселень Трипільської культури. Аналіз планувальної організації великих поселень показав, що трипільські центри характеризувалися складною системою концентричної або кільцевої забудови. Житлові й громадські споруди розташовувалися кількома колами навколо центрального відкритого простору, який, імовірно, виконував громадські, господарські або сакральні функції. Подібна структура свідчить про високий рівень просторової організації та наявність певних механізмів соціальної координації.

Дослідження архітектурних особливостей поселень дозволило встановити, що трипільські будівлі споруджувалися за каркасно-стовповою технологією з використанням дерева, глини та соломи. Виявлені археологічні матеріали

дають підстави припускати існування двоповерхових споруд, що свідчить про значний рівень розвитку будівельних технологій. Було з'ясовано, що внутрішній простір жител характеризувався функціональним зонуванням: у спорудах розміщувалися печі, господарські платформи, місця для зберігання продуктів та ритуальні елементи.

Особливу увагу в роботі приділено громадським та культовим спорудам як елементам монументального простору. Аналіз великих архітектурних комплексів у Небелівці, Майданецькому та інших поселеннях дозволив дійти висновку, що такі споруди виконували важливі суспільні функції. Їх значні розміри, складне планування та наявність ритуальних елементів свідчать про існування колективних форм діяльності та певного рівня соціальної організації громади. Водночас питання про точне функціональне призначення цих споруд залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

У третьому розділі було проаналізовано соціокультурне значення монументальної архітектури Трипільської культури. Проведене дослідження показало, що архітектурне середовище трипільських поселень відображало складну систему соціальних відносин та виступало важливим механізмом організації життя громади. Просторова структура поселень свідчить про високий рівень колективної взаємодії, координації праці та формування спільного соціального простору.

Було встановлено, що монументальна архітектура відігравала не лише господарську, а й символічну та сакральну роль. Кільцева система забудови, наявність центральних площ, ритуальних зон та громадських споруд можуть свідчити про існування складних космологічних уявлень і колективних культових практик. Особливе значення у цьому контексті має практика ритуального спалення будівель, яка, ймовірно, була пов'язана з уявленнями про циклічність життя, оновлення та сакральне очищення простору.

Аналіз соціокультурного значення трипільської архітектури дозволив дійти висновку, що великі поселення-гіганти були не лише місцями проживання населення, а й центрами соціальної інтеграції та колективної ідентичності. Їх існування свідчить про високий рівень розвитку трипільського суспільства та здатність до організації масштабних будівельних проєктів.

У процесі дослідження було також встановлено, що трипільська архітектурна спадщина має важливе значення для сучасної археологічної науки та концепцій ранньої урбанізації. Поселення Трипільської культури демонструють альтернативну модель розвитку складних суспільств, яка відрізняється від класичних цивілізацій Месопотамії чи Єгипту. Вони свідчать про можливість існування великих протоміських центрів без чітко вираженої державної структури та соціальної ієрархії.

Дослідження підтвердило, що монументальна архітектура Трипільської культури є важливим джерелом для вивчення процесів соціальної організації, урбанізації та формування сакрального простору у ранньоземлеробських суспільствах. Її аналіз дозволяє глибше зрозуміти особливості розвитку енеолітичних спільнот Східної Європи та їх місце у загальноєвропейському культурно-історичному процесі.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що монументальна архітектура Трипільської культури була складним багатофункціональним явищем, яке поєднувало господарські, соціальні, ритуальні та символічні функції. Масштабність поселень, складність їх просторової організації та наявність громадських споруд свідчать про високий рівень розвитку трипільського суспільства та дозволяють розглядати Трипільську культуру як один із найважливіших центрів ранньої протоміської цивілізації Європи.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К : Наук, думка, 1981. — 308 с.
- 1.Бурдо Н. Б. Зброя племен культури Трипілля—Кукутень / / Військовоісторичний альманах. — К., 2001. — № 2(3). — С. 64—69.
 - 2.Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля—Кукутені в світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.
 - 3.Відейко М. Ю. Три епізоди ;) трипільських воєн // Військово — історичний альманах. — 2002. — № 3. — С. 48—54
 - 4.Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень, — К.: Академперіодика, 2002. — 140 с.
 - 5.Гусев С. О. Трипільська культура на Україні: Навч. посібник. — Вінниця, 1998. - 70 с
 - 6.Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 304 с.
 - 7.Гусев С. О. Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. - № 1. - С. 15-29.
 - 8.Давня Історія України; В 3-х т. / Березанська С. С., Гладилін В. М., Гладких М. І., Котова Н. С., Круц В. О. ; НАН України. ІА. — К.: Наук, думка, 1997. — Т. I: Первісне суспільство. — 558 с.
 - 9.Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія; Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1972, — Вип. 6. — С. 3—20; іл. — Рез. Рос.
 - 10.Дудкін В. П., Відейко М. Ю. Археометричні дослідження трипільської цивілізації I І Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. - Вип. 2. - С. 7 -2 8 .
 - 11.Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К.: Укрполіфафмедіа, 2004. - Т. I. - 574 с.; Т. 2. - 654 с.

12. Жураковський Б. С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля. — Раменское: ООО «ПОЛИ-ГРАФ», 2002. — 115 с
- Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с
13. Заєць І. І. Дослідження трипільської культури на Поділлі // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.; Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 281-287.
14. Заєць І. І., Жураківський Б. С. Людина і природа Поділля від кам'яного до раннього залізного віку. — Вінниця, 1999. — 114 с.
15. Збеневич В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1975. — Вип. 15. — С. 32-40.
16. Козловська В. Є. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи р. 1916) // ТКУ. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 43—66: Іл. — Рез. Фр.
17. Колеснікова В. Л. Відкриття та перші дослідження В. В. Хвойкою трипільських пам'ятників (до історії питання) // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: Корвін-прес, 2003. — С. 56-62.
18. Косаківський В. О. Пізньотрипільське поселення Чечельник на П обужжі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 97—108.
19. Конопля В. М. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат; Археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 86-103.
20. Кочкін І. Т. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. - 1997. - № 1. - С. 5-13.
21. Кочкін І. Т., Ткачук Т. М. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи В-II — початок С-II) // Українознавчі студії. — 1999. - № 1. - С. 212-238.

- 22.Кременецький К. В., Янушевич З. В., Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 143—152
- 23.Круц В. Поселення-гіганти трипільської культури в межиріччі Південного Бугу і Дніпра// Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.і Вид.центр «Просвіта», 2003. — С. 182—194.
- 24.Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. — К., 2000. — 48 с.
- 25.Курінний П. П. Монументальні пам'ятки трипільської культури//Т К У . — К., 1926. - Вип. 1. - С. 67-96, - Рез. Фр.
- Лагодовська О. Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України 11 Вісник АН УРСР. — 1947. — № 6. — С. 47—57.
- 26.Магура С. С. Дослідження так званої «трипільської культури» [Київ, обл.] / / НЗШМК. - 1935. - Кн. 3/4. - С. 104.
- 27.Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля //Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1973. — Вип. 11. — С. 3 -2 1 .
- 28.Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля—Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи 11 Археологія: Республ. міжвід. зб. наук, пр. - К , 1985. - Вип. 51. - С. 22-31
- 29.Овчинников Е. В. Модель печі з трипільського поселення Березівка / / Археологія. — К., 1994. — № 3. — С. 149—151
- 30.Овчинников Е. Трипільська культура Канівщини// Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.;Вид.центр «Просвіта», 2003. — С. 288— 299
- 31.Рижов с. М. Трипільський шар поселення Ріпниця I / / Ржищівський археодром; Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000— 2001 років. — К.: Академперіодика, 2002. — С. 19—40.
- 32.Сохацький М. П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 роках I I Літопис Борщівщини. — 2000. — Вип. 9. — С. 3—10.

- 33.Ткачук Т. Печера Вертеба та її значення для дослідження культурноісторичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межиріччя// Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 307—314.
- 34.Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ: Плай, 2000. - 238 с
- 35.Чабанюк В. В. Досліди з моделювання трипільського житлобудування / / Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. - К : Корвін-Прес, 2003. - С. 183-189.
- 36.Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкас, обл.] 11 Археологія:— К., 1985. — Вип. 52. — С. 11—11
- 37.Якубенко О. Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України. Зберігання, вивчення та використання / / Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. - С. 56-70.